

► **КРАТКА БРОШУРА ЗА ДОБРИ
ПРАКТИКИ ЗА ПРИСТАП ДО
ПРАВДА ОД ОБЛАСТА НА
ЖИВОТНА СРЕДИНА**

**► КРАТКА БРОШУРА ЗА ДОБРИ
ПРАКТИКИ ЗА ПРИСТАП ДО
ПРАВДА ОД ОБЛАСТА НА
ЖИВОТНА СРЕДИНА**

Февруари, 2020

Центар за Еколошка Демократија ФЛОРОЗОН
Проект: ЕДНАКОВ ПРИСТАП ЗА ЕФЕКТИВНА ПРАВДА

„Правна̄та држава е воздухот̄ што̄ го дишеме“

Густав Рагбрук

СОДРЖИНА

1	ВОВЕД	5
2	Пристап до правда (Архуска Конвенција) и бесплатната правна помош	5
3	Универзална декларација за човекови права	7
4	Меѓународен пакт за граѓанските и политичките права и Меѓународниот пакт за економски, социјални и културни права.....	7
5	Принципи и насоки на ООН за пристап до бесплатна правна помош.....	8
6	Конвенција за меѓународен пристап до правдата.....	8
7	Човекови права, пристап до правда и животна средина.....	8
8	Советот на Европа и заштитата на животната средина	9
9	Европската Унија и Архуската Конвенција.....	10
10	Директиви на ЕУ поврзани со животна средина	10
11	Правна рамка во соседството	11
11.1	Хрватска.....	11
11.2	Косово	12
11.3	Босна и Херцеговина	14
11.4	Албанија	15
11.5	Архуска Конвенција во регионот.....	16
11.6	Развој на македонските политики и законодавство.....	17
11.7	Архуски жалбен механизам.....	17
11.8	Конвенција за заштита на дивиот растителен и животински свет и природните живеалишта во Европа (Бернска конвенција).....	17
11.9	Регионални механизми за судска заштита достапни на граѓаните во РСМ	17
12	СУДСКАТА ПРАКТИКА ВО ЕВРОПА СО ФОКУС НА ЖИВОТНА СРЕДИНА И БЕСПЛАТНА ПРАВНА ПОМОШ	19
12.1	Развој на судската практика.....	19
12.2	Европски суд на правдата	19
12.3	Судот на правдата и имплементацијата на Архуската Конвенција	19
12.4	Европски суд за човекови права.....	20
12.5	Комитет за усогласување со Архуската Конвенција.....	20
12.6	UNECE - Економска комисија на ОН за Европа.....	22

13 Судска практика од националните судови од земјите во светот и Европа	22
13.1 Судска практика во Ерменија.....	22
13.2 Судска практика во Белгија.....	23
13.3 Судска практика во Унгарија.....	25
13.4 Заклучни согледувања	26
14 Добри практики за човекови права и животна средина.....	26
14.1 Actio popularis.....	26
14.2 Добри практики за пристап до правда во други области.....	27
15 Препораки за пристап до правда во областа на животна средина	28
16 КОРИСТЕНИ ИЗВОРИ.....	31

1. ВОВЕД

Оваа публикација има за цел да даде краток преглед на состојбите во светот и регионот за пристапот до правда во областа на животната средина. Дава насоки за зајакнување на влијанието на граѓанското општество во ефективните реформи во правосудниот сектор, во согласност со меѓународните и стандардите на Европската Унија, со цел оценување на ефикасноста на правниот сектор преку соработката со граѓанските организации.

Документот е подготвен од страна на тим од експерти, ангажирани во рамките на проектот: „Еднаков пристап за ефективна правда“, имплементиран од Здружението на граѓани Центар за еколошка демократија ФЛОРОЗОН од Скопје, во партнерство со Environmental Law and Management Association EMLA од Унгарија. Проектот е финансиран од Европската Унија преку грантовата шема од ЦФСД при Министерството за финансии - „Зајакнување на влијанието на граѓанското општество врз ефективните реформи во правниот сектор» EuropeAid/159467/ID/AST/МК, број на договор 12-6208/1.

Проектот е во согласност со Приоритетот 2 на горенаведениот повик, а акцијата се базира на заклучоците од Новата стратегија за реформа на судскиот сектор (Стратегијата) со Акциониот план 2017-2022, усвоена од Владата на Република Северна Македонија, кои пак кореспондираат со последните извештаи на Европската Комисија за напредокот на земјата. Поконкретно, проектот се занимава со зајакнување на капацитетите на локалните и националните организации, релевантните државни органи во областа на правдата и заштитата на основните човекови права на партиципативен и демократски начин, преку промоција на механизмот за бесплатна правна помош.

Правото на еколошки чиста животна средина е загарантирано во преку 100 устави низ светот според Програмата на Обединетите нации за животната средина како „секоје прогласување на животна средина од одреден квалитет како човеково право“. Според дефиницијата на Програмата, правата од областа на животната средина можат да бидат суштински и процедурални. Додека суштинските права се однесуваат на можноста за заштита од последиците кои деградацијата на животната средина ги има врз граѓанските и политичките права, правата на живот и слобода на изразување, културните и социјалните права, како правото на здравје, вода, храна и култура, процедуралните права се нужен предуслов за остварување на првиот вид на права. Тие претставуваат клучна точка каде се пресекуваат правото од областа на животната средина и од областа на човековите права – тие предвидуваат формални чекори во процесот на одбраната на човековите права. Во процедуралните права спаѓаат правото на барање на претходна, информирана согласност од граѓаните, пристап до информации, учество во носењето на одлуки и пристап до правда.

2. Пристап до правда (Архуска Конвенција) и бесплатната правна помош

Ефективниот пристап до правда е клучна детерминанта за одржлив развој, благосостојба на граѓаните и стабилна јавна администрација. Според Организацијата за економска соработка и развој¹ владеењето на правото, правната сигурност и пристапот до ефективна правда, влијаат на економските перформанси на државите мерено преку зголемен бруто домашниот производ.

Поврзаноста на пристапот до правда, остварувањето на човековите права и развојот се нагласува и во Целите за одржлив развој (ЦОР) на Обединетите нации (ООН) донесени во 2016 година. Како резултат на потребата и заложбите на членките на ООН, воведена е

¹ Веб страна на Организацијата за економска соработка и развој (ОЕЦД): www.oecd.org

посебна Развојна цел бр.16: мир, правда и силни институции, односно бр.16.3: Промоција на владеењето на правото на национално и на меѓународно ниво и обезбедување еднаков пристап до правда за сите.

Пристапот до правда е исклучително важен и претставува суштинска компонента на владеењето на правото. Пристапот до правдата е исклучително важен и во случаи на неефективна или недостапна правда, неправда со негативно влијание врз поединците и врз општеството, но важен е и за економскиот развој. Неисполнувањето на законските потреби на граѓаните може да има негативни ефекти и врз другите области од нивниот живот, особено кај ранливите групи.

Пристапот до правда во однос на прашањата поврзани со животната средина значи дека луѓето можат да одат на суд, да бараат судска заштита доколку јавните власти не ги почитуваат правата и не ги исполнуваат обврските кои произлегуваат од меѓународните документи, Уставот и домашното законодавство поврзани со заштита на животната средина. Јавните власти мора да исполнат одредени барања за пристап до информации поврзани со животната средина, консултирање со јавноста, проверка на состојбата, подготвување планови за заштита на животната средина и ограничување на потенцијално штетните активности. Нерешените правни спорови во оваа област може да доведат до понатамошни правни, социјални и здравствени проблеми и трошоци.

Пристапот до правда претставува и алатка која и овозможува на јавноста да ги оспори одлуките донесени од страна на властите. Правото на пристап до правдата во областа на животната средина добива поголема важност на меѓународно ниво.

Конвенцијата за пристап до информации, учество на јавноста во одлучувањето и пристап до правда за прашања поврзани со животната средина, позната како Архуска конвенција, беше потпишана на 25 јуни 1998 година во данскиот град Архус и стапи во сила 2001 година. Архуската Конвенција е мултилатерален договор за заштита на животната средина, каде се зголемуваат можностите на граѓаните, односно ги акцентира интеракциите на јавноста и власта за прашања што ја уредуваат животната средина. Оваа Конвенција овозможува јакнење на позицијата на јавноста и учество во процесот на донесување одлуки, што води кон еколошки одговорни општества. Секоја Страна на Конвенцијата има обврска да ги промовира принципите и да изработи национален извештај со консултативна и транспарентна постапка. Конвенцијата овозможува пристап на јавноста тргнувајќи од правото секој да живее во здрава животна средина. Архуската Конвенција е заснована на три столба:

Првиот столб, пристап до информации го гарантира правото секој граѓанин да да добие сеопфатен и лесно достапен пристап до информации за животната средина. Јавните власти мора да ги обезбедат сите потребни информации, навремено и транспарентно да ги прибираат и дистрибуираат. Властите можат да одбијат да го сторат тоа во одредени ситуации, пример, во случај на национална одбрана.

Вториот столб, учеството на јавноста во донесувањето на одлуки предвидува дека јавноста мора да биде запознаена со сите релевантни проекти и треба да и се овозможи да учествува во процесот на донесување одлуки. Ова ги зајакнува капацитетите и на носителите на одлуки, се подобрува квалитетот на еколошките одлуки, но и процедуралната легитимност на постапките при нивно донесување.

Третиот столб се однесува на пристапот до правда. Имено, јавноста има право на судски и административни постапки во случаите кога државата го крши или не се придржува кон законот за животна средина и кон принципите на конвенцијата.

Архуската Конвенција ги предвиде новините во меѓународното еколошко право: поврзување на еколошките права со човековите права, признавање на обврските кон идните генерации, утврди дека одржливиот развој може да биде постигнат само преку вклучување на сите чинители, поврзување на одговорноста на државите и заштитата на животната средина и интеракцијата помеѓу јавноста и јавните власти.

Бесплатната правна помош е обезбедување помош на лица кои не се во можност да си дозволат правно застапување и пристап до судскиот систем и се смета за централна во обезбедувањето пристап до правда преку обезбедување еднаквост пред законот, право на бранител и на правично судење.

3. Универзална декларација за човекови права

На 10 декември 1948 година, Генералното собрание на ООН ја усвои и прогласи Универзалната декларација за човекови права и ги повика сите земји членки за објавување на текстот на Декларацијата. Генералното собрание ја прокламираше Декларацијата како општ стандард за сите народи и нации. Иако без обврзувачки карактер, претставува темел на бројни конвенции и договори со обврзувачки карактер. Декларацијата на директен или индиректен начин е втемелена во уставите на државите кои се стремат кон заштита и гарантирање на човековите права.

Декларацијата утврдува повеќе права кои гарантираат право на пристап до правда, со двата услова во кои лицето може да го ползува своето право на правна помош во Меѓународниот пакт за граѓански и политички права: прво, ако нема доволно средства со кои ќе обезбеди правно застапување и второ, кога исполнувањето на ова право е во интерес на правдата. Имено, во Членот 7 се прокламираат принципите на еднаквост пред законот, еднаква заштита со законот и еднаквост при неговата имплементацијата. Со ваквото интерпретирање на еднаквоста како принцип, се подразбира активната улога на државата и афирмативната акција.

4. Меѓународен пакт за граѓанските и политичките права и Меѓународниот пакт за економски, социјални и културни права

За разлика од Универзалната декларација за човекови права, Меѓународно-правните документи на ООН се со обврзувачки карактер. Најширока заштита е обезбедена со Меѓународниот пакт за граѓански и политички права (1966) и Меѓународниот пакт за економски, социјални и културни права (1966).

Меѓународниот пакт за граѓански и политички права содржи повеќе права: право на живот (како најосновно човеково право), право на слобода и безбедност, право на правично судење, итн. Со овој документ повторно се става акцент на принципот на еднаквост и правото на ефективен правен лек во случај на непочитување на правата. Член 6 предвидува дека никој не смее да биде произволно лишен од својот живот и дека ова право е заштитено со закон. Ова претставува обврска за државите да го почитуваат и гарантираат правото на живот, преку законодавни и други мерки, како и да обезбедат ефикасни правни лекови и заштита на ова право. Генералната забелешка во однос на членот 6 со други членови на Пактот истакнува дека: Деградацијата на животната средина, климатските промени и неодржливиот развој се едни од најсериозните закани по уживањето на правото на живот на сегашните и идни генерации. Должност за државите членки е да го почитуваат и обезбедат правото на живот на секого согласно ова законодавство. Постои должност за државите да се консултираат со други држави, да обезбедуваат известување до другите засегнати држави за природни непогоди и итни случаи во кој случај е неопходна заемна соработка. Исто така, обезбедуваат соодветен пристап до информации за опасности по животната средина и посветуваат должно внимание на принципот на претпазливост.²

² https://tbinternet.ohchr.org/Treaties/CCPR/Shared%20Documents/1_Global/CCPR_C_GC_36_8785_E.pdf
(пристапено на 05.06.2019 година)

5. Принципи и насоки на ООН за пристап до бесплатна правна помош

Во 2012 година, Генералното собрание при ООН, го усвои првиот меѓународен документ во врска со давањето бесплатна правна помош или Принципи и насоки на ООН за пристап до бесплатна правна помош, каде што се опфатени глобални стандарди за БПП, заради кои ООН апелираат до државите да ги усвојат и да ја засилат и промовираат ефективността на бесплатната правна помош. Првиот принцип гласи:

„Признавањето на правната помош треба да биде есенцијален елемент во функционирањето на правниот систем, базиран на владеењето на правото како основа на уживањето на сите човекови права, меѓу кои и правото на фер судење. Како важен чувар кој ќе ги гарантира основните фер услови и јавната доверба во правниот систем, државата треба да го гарантира правото на правна помош во рамките на националниот легислативен систем на највисокото можно ниво, вклучувајќи го и Уставот ако е потребно.“

6. Конвенција за меѓународен пристап до правдата

Конвенцијата за меѓународен пристап до правда е склучена 1980 година во Хаг, од страна на државите членки³ на Хашката конференција за меѓународно приватно право⁴. Конвенцијата е првиот меѓународен документ кој подетално го опфаќа регулирањето на правото на пристап до правда и неговата судска и друга заштита на светско ниво, при што тоа е заштитено како право на сите државјани или лица со регулиран престој во соодветната држава потписничка на Конвенцијата, но и во која било држава потписничка на Конвенцијата во која ќе започне или е започната судската постапка. Целта е да обезбеди дека статусот на странец или немањето живеалиште или престојувалиште нема да биде основа за дискриминација при пристапот до правда.

Државјанин на која било држава договорничка, како и лица со постојано живеалиште во било која од договорните земји, има право на правна помош во судска постапка која се однесува на граѓански и трговски спорови во било која од договорните земји, под исти услови како и државјаните на државата.⁵

7. Човекови права, пристап до правда и животна средина

Климатските промени се една од најголемите закани за човековите права и претставуваат сериозен ризик за правото на живот, здравје, храна и соодветен животен стандард на поединци и заедници.

Според Високиот комесар при Обединети нации за човекови права и животна средина, постојат три главни димензии на меѓусебната поврзаност меѓу човековите права и заштитата на животната средина⁶:

- Животната средина како предуслов за уживање на човековите права (обврските на државите треба да вклучат ниво на заштита на животната средина неопходно за да се овозможи целосна примена на заштитените права);
- Одредени човекови права, како пристап до информации, учество во носење одлуки и пристап до правда во однос на прашањата поврзани со животната средина (што значи

3 Хашката конференција за меѓународно приватно право има 68 држави-членки од целиот свет, меѓу кои и Република Македонија

4 Подетално за Хашката конференција за меѓународно приватно право и за интегралниот текст на Конвенцијата на Интернет страницата: http://www.hcch.net/index_en.php?act=conventions.listing

5 <https://assets.hcch.net/docs/a311a685-d6e7-41d4-8210-7c2b8c30429e.pdf> (пристапено на 05.06.2019 година)

6 Превземено од веб страната на Репортерот при ОН за човекови права и животна средина <https://www.ohchr.org/EN/Issues/Environment/SREnvironment/Pages/SREnvironmentIndex.aspx>

- дека мора да се спроведат човековите права со цел заштита на животната средина); и
- Правото на безбедна, здрава и еколошки избалансирана средина како човеково право само по себе.

Стокхолмската декларација и Декларацијата од Рио, покажуваат како врската помеѓу човековите права, достоинството и животната средина беше истакната во раните фази на напорите на ООН за решавање на еколошките проблеми.

8. Советот на Европа и заштитата на животната средина

Советот на Европа го става одржливиот развој високо на агендата. Економскиот напредок не смее да ги компромитира квалитетот на животната средина и пејзажите, човековите права и социјалната еднаквост, културната разновидност и демократијата. СЕ ги смета климатските промени како најсериозен еколошки проблем, ги препознава импликациите врз човековите права и е активен на два фронта: зачувување на природните ресурси и биолошката разновидност, но и заштита на разновидноста и виталноста на културите во светот.

Комитетот на министри на СЕ на Управниот комитет за човекови права има задача да работи на човековите права и животната средина. Следејќи ја работата на Парламентарното собрание на СЕ и судската пракса на ЕСЧП јасно се гледа посветеноста на прашањата за животната средина. Тоа не е само фундаментално право, туку и обврска на општеството и поединецот да пренесат здрава и одржлива животна средина за идните генерации. Се истакнува дека дел од ресурсите се необновливи и деградацијата на животната средина честопати е неповратна.⁷

СЕ има донесено значајно голем број на конвенции, директиви, регулативи, препораки и сл. Меѓу нив би ги вброиле: Конвенцијата за конзервирање на дивниот свет и природни живеалишта од 1979 (Бернска конвенција), Конвенцијата од 1993 година Граѓанска одговорност за штети што произлегуваат од активности кои се опасни по животната средина и Конвенцијата за заштита на животната средина преку кривичното право од 1998 година.

Парламентарното Собрание ја донесува Препораката 1614 (2003) за животната средина и човековите права и Препораката 1431 (1999) за идните активности што треба да ги преземе Советот на Европа во областа на заштитата на животната средина, која предложи додавање на компонента за животната средина кон ЕКЧП. Во оваа Препорака се предложи да се дополни ЕКЧП со барање за «здрава и одржлива животна средина како основно човеково право». Слично на тоа, во Препораката 1614 (2003)⁸ за животна средина и човекови права, Парламентарното собрание се залагаше за неопходноста од „признавање на човеково право на здраво, одржливо и пристојно опкружување кое вклучува објективна обврска за државите да ја заштитат животната средина, во националните закони, по можност на уставно ниво“. Парламентарното собрание, исто така, предложи изготвување на протокол кон ЕКЧП за заштита на животната средина, вклучувајќи ги процедуралните права засновани на Архуската Конвенција. Овие предлози беа одбиени од страна на Комитетот на министри. Препораката 1883 (2009) за предизвиците поврзани со климатските промени повторно ја предизвика дебатата за дополнителен протокол кон ЕКЧП, во врска со правото на здрава животна средина.

Парламентарното Собрание во Препораката 1885 (2009) ја забележува праксата на полето на животната средина развиена од ЕСЧП, и го поздравува издавањето на Прирачникот за човекови права и еколошките принципи кои произлегуваат од судската пракса на ЕСЧП од 1980 до 2005 година, објавен од СЕ во 2006 година.

Република Северна Македонија стана 38-та членка на Советот на Европа во 1995 година.⁹ Оттогаш, активно соработува со сите тела на СЕ (Комитетот за превенција на тортура, Венецијанската комисија, ЕКРИ, Комесарот за човекови права итн.). Во рамките на 18 годишната активна соработка на РСМ со Советот на Европа, претставници на владините

7 Ottavio Quirico and Mouloud Boumghar (eds.): Climate change and human rights: an international and comparative law perspective, page 303

8 <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17131&lang=en>

9 <https://www.coe.int/mk/web/skopje/the-council-of-europe>

институции редовно и активно учествуваат во работата на управните, ад хок комитетите и комитетите на експерти на Советот на Европа.¹⁰

9. Европската Унија и Архуската Конвенција

Според одлуката на Судот за правда на Европската унија во случајот *Etang de Berre*¹¹, со самото пристапување на Унијата, Архуската Конвенција, правата и обврските кои произлегуваат од истата, стануваат дел од *acquis communautaire* и ги обврзуваат институциите на Унијата и земјите членки.

Во 2006 година, ЕУ усвои посебна Регулатива на Европскиот парламент и Советот за примена на одредбите од Архуската Конвенција во поглед на трите столбови во институциите и телата на Заедницата.

Новина во овој акт е што се овозможува „своето граѓанско здружение кое ги исполнува критериумите од член 11 да има право да побара интерна ревизија од институција или тело на Заедницата [Унијата] кое има донесено административен акт од законодавството на животната средина“.

Со интерната ревизија се овозможува надлежните органи да преиспитаат дали донеле правилна одлука со усвојување одреден правен акт во случај да добијат спротивни ставови од граѓанските здруженија.

10. Директиви на ЕУ поврзани со животна средина

За разлика од меѓународните договори, каде правото на животна средина се уредува на еден општ начин, во рамките на Европската Унија секој сегмент е посебно обработен и регулиран. Во таа насока, ЕУ има донесено повеќе Директиви кои може да ги поделиме на три поголеми подгрупи:

- Директиви за животна средина
- Директиви за загадување и отпад
- Директиви за диви животни и заштита на природата

Еколошкото право на ниво на ЕУ опфаќа повеќе релевантни сектори и области од животната средина како: регулирање на квалитетот на воздухот, водата, заштита на биодиверзитетот, заштита од бучава, регулирање на употребата на хемикалии, генетското модифицирање на организми, органско производство, транспорт, шуми, енергетика, климатски промени и слично. Одредбите од еколошките закони директно или индиректно влијаат и врз другите општествено-правни области.

Законодавството на ЕУ за заштита и унапредување на квалитетот на воздухот е составено од над 20 нормативни акти. Ваквата правна нормираност, иако е обемна и сложена, целосно ги уредува интеракциите помеѓу човековите дејности и воздухот како медиум на животната средина.

Водите се еден од првите сектори опфатени во еколошките политики на ЕУ. Со Директива на Европскиот парламент и Советот од 2000 година се создаде рамка за дејствување на Заедницата во областа на политиката за води.

Отпадот во Европската унија е регулиран од мрежа на хиерархиски поврзани директиви со цел да се намали негативното влијание врз човекот и животната средина и да се поттикне енергетска и ресурсно ефикасна економија. Најзначајна улога имаат Рамковната директива за отпад и Директивата за пакување и отпад од пакување.¹²

¹⁰ http://mfa.gov.mk/index.php?option=com_content&view=article&id=124&Itemid=403&lang=mk

¹¹ Случај С – 239/03, *Commission v. French Republic*.

¹² Листа на усвоените Директиви по области се дадени во Прилог 1

11. Правна рамка во соседството

11.1 . Хрватска

Уставот на Република Хрватска содржи неколку одредби кои ја споменуваат заштитата на животната средина. Архуската Конвенција индиректно е воведена во домашниот правен систем, преку транспонирање на релевантните законодавства на ЕУ. Основниот акт кој ја регулира заштитата на животната средина е Законот за заштита на животна средина. Во Хрватска правото на пристап до информации за животната средина, заедно со соодветното право на пристап до судовите е регулирано со Законот за заштита на животната средина и Законот за правото на пристап до информации.

Административните одлуки за заштита на животната средина од прва инстанца се донесуваат од страна на централните или регионални/државни органи или други јавни тела, во зависност од прашањето. Постои можност за поднесување жалба до повисокото административно тело, освен ако жалбата е исклучена со закон, или не постои повисоко тело. Процедурата за административна жалба е уредена со Законот за управна постапка. Административните судови ги разгледуваат случаите против јавните органи, што им дава важна улога во областа за заштита на животната средина. Право на судска ревизија против индивидуални административни одлуки е загарантирано со Уставот на Хрватска. Правото на пристап до информациите што ги поседуваат јавни органи го гарантира Хрватскиот Устав. Пристапот до информации за животната средина е регулиран со голем број закони.

Корисниците на правото на информации се изземени од плаќање на административни трошоци и надоместоци во постапки пред јавни органи, кои исто така се однесуваат и на жалбената постапка.

Невладината организација има дозволен правен интерес во постапките регулирани со Законот за заштита на животната средина, кој предвидува учество на засегнатата јавност, доколку организацијата регистрирана во согласност со посебните прописи што ги уредуваат здруженијата и ако заштитата на животната средина, заштитата на човековото здравје и заштитата или рационалното користење на природните ресурси, е утврдена како цел во Статутот.

Поединците имаат право да поднесат жалба доколку можат да докажат повреда на нивното право поради локацијата и/или природата и влијанието на проектот и дали учествувале во постапката како засегната јавност.

Административните судови се одговорни за постапување и судење на управните спорови, ја проценуваат законитоста на управните одлуки со кои јавните власти одлучуваат за правата, обврските и правните интереси на странката во административните работи и законитоста на другите акти со кои било прекршено правото, обврската или правниот интерес на странката.

Според уставната судска практика на Управниот суд на Република Хрватска, граѓаните кои живеат или работат во област каде што е можно или веројатно дека може да настанат негативни ефекти врз животната средина и чиј интерес за зачувување на квалитетот на животната средина може да биде засегнат од некој проект, имаат право да учествуваат во постапката за оцена на влијанието врз животната средина, исто така индивидуално или организирано како регистрирани здруженија, групи на лица или населени места¹³. Исто така, тие имаат право да поведат управен спор пред управниот суд против одлуката донесена во проценката на влијанието врз животната средина со цел да се заштитат нивните права или директни лични интереси врз основа на закон¹⁴.

Секој кој смета дека неговите или нејзините права или правен интерес се повредени, има право да ја оспорува административната одлука, врз основа на Законот за управни спорови.

¹³ Случаи: Us1149 / 97, Us-89/01

¹⁴ случај: Ус-7555 / 2004-5

Законот за заштита на животната средина од 2007 година го ограничи правото да ја оспори административната одлука само за оние лица кои учествувале во постапката како засегната јавност и кои можат да докажат повреда на нивното право поради локацијата и/или природата и влијанието на проектот (и двата услови треба да бидат исполнети). Затоа, општите правила на Законот за управни спорови се поповолни од правилата на Законот за заштита на животната средина. Критериумите за НВО се исти како што е опишано за административен преглед.

Судските постапки во случаи поврзани со заштитата на животната средина се итни. Сепак, итноста важи само за постапките иницирани согласно Законот за заштита на животната средина. На пример, ако тужбата е поднесена во согласност со Законот за заштита на природата, начелото на итност не се применува, дури и кога тужбата е поднесена со цел за заштита на животната средина.

Законот не пропишува временски рокови во кои судот треба да одлучи по предметот, па толкување на терминот „итна“ во постапките иницирани согласно со Законот за заштита на животната средина најчесто останува дискреционо право на судот. Судовите треба да имаат јасни инструкции во врска со значењето на начелото на итност. Тие би вклучиле поставување на рокови за издавање на прелиминарна забрана, закажување на сослушувања, како и за донесување пресуда.

11.2 Косово

Законот за животна средина во Косово¹⁵ се темели на три извори: Уставот, законите донесени од Собранието и подзаконските акти усвоени во врска со прашања поврзани со животна средина.

Уставот од 2008 ја дефинира заштитата на животната средина како една од темелните вредности. Не е загарантирано правото на здрава животна средина, но во член 52 е предвидено дека заштитата на природата и биодиверзитетот, животната средина и националното наследство се одговорност на секого, што го претпоставува јавниот интерес и им дава на право на сите “да бидат слушнати од јавните институции и ги разгледуваат нивните мислења за прашања кои влијаат врз животната средина”, што значи се користи принципот на учество на јавноста од Архуската Конвенција.

Во член 22, таксативно е наведена директна примена на некои клучни меѓународни договори за човекови права, кои преовладуваат над домашните закони. Постојат голем број на важни закони за животна средина, кои се правосилни.

Косово сеуште ја нема ратификувано Архуската Конвенција и тоа е причина зошто истата не се применува директно. Досега само Уставниот суд направил една препорака за Архуската Конвенција во случај, *Нохџа et.al v. Општинско собрание во Призрен*, случај во кој Општината не се консултирала со граѓаните во ревизијата на Општинскиот урбанистички план.

Еколошки спорови би можеле да бидат спорови во административното или граѓанското право, па така би имале можност и да бидат предмети кои би се повикале и под Законот за медијација.

Што се однесува до донесувањето одлуки во врска со прашањата поврзани со животната средина и административниот преглед, секторските закони за животна средина не го обезбедуваат правото на јавноста да ги оспорат суштинската и/или процедуралната законитост на административните одлуки поврзани со животната средина. Законот за заштита на животната средина дава само право да се поднесе барање до надлежниот суд или јавниот орган во кое се бара соодветно спроведување на закон или подзаконски нормативен акт. Предуслов е сите физички и правни лица да претрпат материјална штета или да бидат под сериозна закана од страдање за настанување на материјална штета што може да се препише на одредена активност или извор од загадувања во спротивност со законот

¹⁵ Регион под администрација на Обединетите нации, Совет за безбедност резолуција 1244 (1999)

или со подзаконски нормативен акт издаден според сегашниот закон. Меѓутоа, законот не обезбедил дел за заштита на правото за здравје и здрава животна средина.

Јавноста (поединци, групи на поединци, невладини организации, други субјекти) има право во административна постапка да ги оспори актите/пропустите од страна на приватни лица и јавни органи “кои се во спротивност со одредбите на законот што се однесуваат на животната средина” (чл.9 став 3 од Архуската Конвенција). На граѓаните им е дозволено да ја исполнат оваа улога на начин на кој можат да поднесат административна жалба до административното тело/агенција.¹⁶

Еколошките спорови се сложени и можат да вклучуваат приватни поединци, поширока јавност, повеќе регулаторни надлежности и посебни интереси. Во случај на судски преглед на управниот акт поврзан со животната средина, надлежноста припаѓа на Административен оддел на Основниот суд во Приштина.

Постојат три вида на судски постапки што може да се поведат кога е поднесена жалба во врска со животната средина, односно: (1) Административната судска постапка пред Основниот суд во Приштина; (2) Граѓанската судска постапка пред Основниот суд; (3) Постапката на Уставниот суд врз основа на индивидуалната уставна тужба за права за пристап до информации за животната средина или наводно кршење на правото на учество на јавноста.

Судиите не се доволно запознаени и искусни со законодавството кое се однесува на животната средина. Не постојат советодавни мислења на Врховниот суд за прашањата поврзани со животната средина, а притоа не е можно да се вклучат ниту вешти лица во судските постапки во случаите кои се однесуваат на животната средина. Судовите немаат одговорност да ги истражат деталите за случајот, товарот на докажување паѓа врз странките.

Основниот Закон за пристап до официјални документи го гарантира правото на секое физичко и правно лице да има пристап, без дискриминација по било која основа, по претходно барање, до официјални документи што ги задржуваат, подготвуваат или примаат јавните институции. Законот се применува на сите институции на централно и локално ниво, вклучувајќи ги и судовите. Правото на пристап до информации е исто така е предвидено со Законот за заштита на животната средина.

Самиот Закон во член 54 предвидува сите физички и правни лица да бидат информирани за состојбата на животната средина и учество во процесот на донесување одлуки. Според Законот, информациите за животната средина се сите информации во писмена, визуелна, електронска или друга форма за состојбата на елементите на животната средина, мерките, извештаите, анализа на трошоци и придобивки и состојбата на здравјето на луѓето.

Законот за пристап до информации не обезбеди правила во врска со достапните правни лекови во случај да се одбие барање за информации за животната средина. Согласно Законот за управна постапка, “која било заинтересирана страна има право на жалба против административен акт или против незаконско одбивање да се издаде управен акт”.

Недостатокот на правна свест за административна или судска ревизија е можеби главниот причинител во врска со одбивањето на барањата за пристап до информации за животната средина. Други од причините се недостаток на правни вештини за формулирање административни жалби, недостаток на финансиски средства за ангажирање на правен застапник како и несоодветна или недоволна бесплатна правна помош на соодветни центри, за да им помогне на оние кои се подготвени да ги оспорат одлуките на административните тела во врска со пристапот до информации за животната средина.

Што се однеува до трошоците на постапката, не постојат финансиски импликации/трошоци поврзани со административната жалба за прашања поврзани со животната средина. Тарифите за правно советување се утврдени од Косовската адвокатска комора. Правната застапеност во постапката за административна жалба не е задолжителна. Трошокот на парничните спорови

¹⁶ http://www.unece.org/fileadmin/DAM/env/pp/a.to.j/AnalyticalStudies/SEE_Access2Justice_Study_Final_logos.pdf

има значително влијание врз одлуките на потенцијалните странки за тоа дали да тужат и како да го решат спорот.

Може да се заклучи дека главните практични предизвици поврзани со процесирање на случаи поврзани со животната средина се:

Недостиг на правна свест меѓу поединците и невладините организации за можноста за жалба на административните одлуки;

Недостаток на механизми за БПП за поддршка на поединци или НВОи да се однесуваат административни жалби во согласност со применливиот закон;

Недостаток на компетентни адвокати/правни специјалисти за справување со административните жалби по животната средина;

Недостаток на специјализирани курсеви од областа на правото за животна средина на ниво на високото образование за развивање на правните вештини на учениците во упатувањето на прашања од областа на животната средина во административните или судски органи.

Треба да се напомене дека има мал број случаи кога невладината организација која дејствува како тужител поднела постапка пред судот во име на јавниот интерес. Некои од предизвиците вклучуваат и ризик за повторување на штетата врз животната средина кога пресудата на судот не може да се изврши.

11.3 Босна и Херцеговина

Повисоките и пониските нивоа на власт во Босна и Херцеговина функционираат во меѓузависност. На државно ниво се законодавната, извршната и судската власт, додека пониските нивоа на власта функционираат во рамките на одделни административни единици - двата ентитета во Федерацијата Босна и Херцеговина и Република Српска, како и во округот Брчко во БиХ. Државата и понатаму е административно поделена на десет кантони, за разлика од Република Српска.

Заштитата на животната средина е овозможена преку разни видови на правна заштита, вклучувајќи го административното право, особено Архуската Конвенција и Законот за заштита на животната средина, како и казненото право, Законот за прекршоци и граѓанското право. Имплементацијата на Архуската Конвенција и на актите за слобода на информации е задолжителна од датумот на ратификација.

Правото на слободен пристап до информации овозможува секое лице да има право на пристап до информации контролирани од јавните власти, во согласност со јавниот интерес, имајќи ги предвид дека тие го претставуваат јавното добро и дека пристапот на јавноста до информации промовира поголема транспарентност и отчетност на овие органи во однос на Архуската Конвенција и законите за животна средина, односно за информациите што се однесуваат на животната средина.

Најголемо внимание во прописите за заштита на животната средина се посветува на правото на пристап до информации и затоа што речиси сите собрани пресуди на судовите во БиХ во 2012 година (Судски и окружни судови во РС, 31 и Апелациониот суд и Основниот суд во БД БиХ) се однесуваат на имплементацијата на Законот за слободен пристап до информации. Неопходно е да се разговара за користење на правни лекови за пристап до одлуки за информирање на надлежните органи.

Конечно, Архуската Конвенција во својот трет столб го предвидува правото на пристап до правдата преку постапки за оспорување на дејства и пропусти од страна на приватни лица и јавни органи што се во спротивност на одредбите. Правните инструменти во врска со оваа одредба се дадени во законите за граѓанска постапка усвоени во БиХ, како и во Законот за договорните односи. Исто така, важно е да се истакне дека Законот за граѓанска постапка на Република Српска во своите амандмани од 2013 година ја вовеле идејата за тужба за заштита на заедничкиот/јавниот интерес. Така здруженијата, телата, институциите или други

организации основани во согласност со законот кои го штитат законски пропишаниот колектив на интересите и правата на граѓаните, како дел од нивниот регистар на законски пропишани активности, можат, кога органот изречно пропишува со посебен закон и под услови утврдени со тој закон, да доставуваат тужба за заштита на заедничкиот/јавниот интерес и права против приватно лице или правно лице кое, со одредена активност и работа воопшто, со дејство или пропуст, сериозно ги крши или ги загрозува ваквите заеднички интереси и права.

11.4 Албанија

Уставот на Република Албанија како и одреден број закони ги регулираат прашањата поврзани со заштитата на животната средина. Од потпишувањето на Конвенцијата од Албанија во 1998 година, па се до ратификацијата во 2001 година, биле преземени многу мерки за интензивирање на спроведувањето на предвидените барања.

Поединци, групи и невладини организации имаат право директно да поднесат жалба до Судот само ако е тоа така предвидено со закон.

Не постои фундаментална разлика помеѓу условите за правната положба на поединци и за невладини организации. Јавноста има право да ја оспори суштинската и процедуралната законитост на одлуки во управна постапка. Нема загарантирана *actio popularis* во националното законодавство.

Органите за разгледување во управната постапка можат да ги преземат следниве активности: а) потврдување на важноста на актот и одбивањето на жалбата; б) укинување на актот и одобрување на жалбата; в) менување на административниот акт.

Постојат голем број на недостатоци во албанското законодавство кои индиректно влијаат за спречување на јавноста да делува по истите. Меѓу нив се вбројуваат:

- Недостаток на соодветни информации за јавноста (поединци и невладини организации) во однос на правото на жалба еколошките одлуки и ограниченото популарно познавање на правата;
- Недостаток на бесплатна правна помош што ја обезбедува државата (освен во кривични предмети);
- Недостаток на адвокати за застапување на предмети од јавен интерес;
- Недостаток на еколошки модули за обука за студенти/млади правници.

Од правен аспект, правните лекови во случаите на оспорување на одлуките/актите во суд и други тела се соодветни. Главните пречки со кои се ограничува примената на судски забрани за прашања поврзани со животната средина, се дискреционо право на судиите кои немаат соодветно знаење за законот за животна средина, постои недостаток на судска независност, несоодветно извршување на судските забрани и слично.

Што се однесува до финансиските трошоци поврзани со административна жалба (во однос на случаите опфатени со член 9, пас. 1, 2 и 3), албанското законодавство не предвидува никакви трошоци во однос на административната жалба за прашања поврзани со животната средина. Правното застапување во постапката за административна жалба не е задолжително. Типични не-административни и вонсудски трошоци (надвор од која било постапка) за еколошки случаи во подготовка за подобра административна жалбена постапка се: застапник, научна експертиза (вештачење) и трошоци за собирање докази.

Што се однесува до судските такси и другите трошоци поврзани со разгледување на случајот во судска постапка, износот не зависи од тоа дали тужителот е физичко лице, група на поединци, невладина организација или друг ентитет, не зависи од видот на случајот или пак видот на судски постапки. Тоа зависи од т.н. вредност на случајот.

Судските трошоци поврзани со извршување на различни докази, учество на експерти и сведоци во текот на разгледувањето се приложени од странката која побарала докази, вклучување на експерти или сведоци.

Во Албанија нема бесплатна правна помош. Нема таква можност за поединци/невладини организации да добијат БПП за прашањата од животната средина. Еколошките НВОи не добиваат буџетски средства за да ги користат во судски постапки.

Главните пречки во пристапот до правда во областа на животната средина во Албанија вклучуваат:

- високи судски трошоци;
- високи надоместоци за тужителите;
- недостаток на финансиски средства за покривање на трошоците за адвокати и експерти;
- недостаток на бесплатна правна помош што ја обезбедува државата (освен во кривични предмети);
- недостаток на свест и познавање на Архуската Конвенција меѓу судството;
- недостаток на адвокати кои ќе го застапуваат јавниот интерес;
- отсуство на санкција во законодавството во случаите кога не се даваат информации;
- отсуство на јасни законски процедури (правни чекори што треба да се следат и институции кои треба да се решат) во случај на административни тужби;
- отсуство на квалификуван персонал/вработени во владините институции во областа на животната средина;
- отсуство на временско траење на еколошките дозволи.

11.5 Архуска Конвенција во регионот

Република Северна Македонија, Албанија, Босна и Херцеговина, Хрватска, Црна Гора и Србија ја ратификуваа Архуската Конвенција. Државните власти не ја применуваат истата директно, делумно поради потребата од усогласување на националното законодавство за спроведување (Албанија, Црна Гора), делумно поради практични причини, но исто така поради сомнително толкување на уставните одредби за директна применливост на меѓународни конвенции. Во БиХ и РСМ, меѓународното право се смета за надредено во однос на домашното право, поради што јавните власти се во позиција директно да ја применат Конвенцијата. Сепак, во праксата нема многу примери дека ова се случило. Во Србија, меѓународните норми се исто така составен дел на домашниот правен систем и како такви се директно применливи.

11.6 Развој на македонските политики и законодавство

Националните норми треба да бидат во согласност со меѓународните и регионалните стандарди. Со меѓународните и регионалните механизми се овозможува правна заштита кога сите национални правни лекови/можности се исцрпени.

Република Северна Македонија, како држава членка на ООН и на Советот на Европа, ги има ратификувано меѓународните документи и тие, согласно членот 118 од Уставот, се составен дел на домашниот правен систем. Со ратификацијата државата презема обврска за почитување, заштита и гарантирање на човековите права инкорпорирани во домашното законодавство.

Да се почитува правото значи државата да се воздржи од мешање во уживањето на правата. Да се заштитува правото значи државата да донесува и применува закони кои создаваат механизми, институции и процедури со кои се спречува нарушување на права од страна на државните власти или други ентитети. Оваа заштита треба да се обезбеди подеднакво за сите. Да се гарантира правото значи државата да презема активни мерки и обезбеди ресурси (координација, промоција и овозможување на сите услови за исполнување) со цел да им се овозможи на луѓето да ги уживаат своите права.

Со цел обезбедување на најдобрите практики од соседството и регионот, тука ќе бидат анализирани исклучиво меѓународните механизми на располагање за граѓаните на РСМ, а не националните.

11.7 Архуски жалбен механизам

Треба да се спомне и можноста за поднесување на жалби согласно Архуската Конвенција. Механизмот за усогласување со Архуската Конвенција е еден од ретките меѓународни инструменти за заштита на животната средина, кој им овозможува на членовите на јавноста да ја соопштат својата загриженост директно до одбор на независни експерти. Комитетот за жалби (Compliance Committee) има мандат да ги испита наводите за случајот, може да даде препораки или на состанокот на потписничките директно до засегнатата страна.

Комитетот исто така, може да ги разгледува прашањата за усогласување по сопствена иницијатива и да направи препораки; да изготвува извештаи за усогласеност или спроведување на одредбите од Конвенцијата; да обезбеди совет или да ја олесни помошта на поединецот.

До моментот не постојат случаи до Комисијата од нашата држава.

11.8 Конвенција за заштита на дивиот растителен и животински свет и природните живеалишта во Европа (Бернска конвенција)

Друг меѓународен механизам искористен во РСМ Македонија е Конвенцијата за заштита на дивиот растителен и животински свет и природните живеалишта во Европа, ратификувана во 1997 година. Балканскиот рис (*Lynx lynx balcanicus*) е ставен во Прилог 2 на Бернската конвенција, што претставува големо признание и чекор напред кон заштита на ова критично загрошено животно кое е присутно само на Балканот.

Во 2013 година, независниот експерт при Механизмот за жалби на Европската банка за обнова и развој која финансиски го поддржува овој проект објави наоди со кои потврдува дека еколошката студија за Бошков Мост не е комплетна, бидејќи во неа недостасуваат значајни податоци. Експертот потврди дека при одлучувањето за финансиската поддршка за проектот, банката ги прекршила своите еколошки процедури. Постојаниот Комитет на Бернската Конвенција за заштита на дивиот растителен и животински свет и природни живеалишта во Европа побара Владата на Република С. Македонија итно да ја суспендира изградбата на малите хидроцентрали во Националниот парк Маврово, објавуваат еколошки граѓански организации од РСМ Македонија.

Воедно, има иницијатива и за суспендирање на ХЕЦ Рибничка, Јадовска и Жировничка I и II, за кои концесиите се одобрени во 2015, а чија изградба сеуште не е отпочната. Досега, на територијата на НП Маврово од 2010 до 2017 година изградени се четири нови мали хидроцентрали на реките Тресонечка, Галичка, Какачка и Беличица.

11.9 Регионални механизми за судска заштита достапни на граѓаните во РСМ

Европски суд за човекови права е механизам кој може да се користи доколку се исцрпени сите правни средства во матичната држава и доколку државата ја има ратификувано истата. Нашата држава ја има ратификувано Конвенцијата, за чишто користење се бара конкретна повреда на одреден член од истата.

Конвенцијата прави разграничување помеѓу два вида на жалба: индивидуална - поднесена од страна на некое лице, група на поединци, компанија или невладина организација, кои што поднесуваат жалбени наводи за повреда на правата, како и меѓународна жалба - поднесена

од една против друга држава. Од основањето на Судот, речиси сите жалби се поднесени од страна на поединци кои се обратиле со нивните случаи директно до Судот, сметајќи се за жртви на една или повеќе повреди на Конвенцијата.

Жалбите може да се поднесуваат директно од страна на поединци. Помош од страна на адвокат не е неопходна на почетокот на постапката. Доволно е до Судот да се испрати правилно пополнетиот образец за жалба, како и потребните документи во врска со жалбата. Меѓутоа, регистрирањето на жалбата од страна на Судот не претставува гаранција дека жалбата ќе биде допуштена или дека предметното прашање ќе биде основано. Системот на Конвенцијата обезбедува „лесен“ пристап до Судот, овозможувајќи му на секој поединец да поднесе жалба, дури и доколку тој или таа живее во далечен регион на државата членка или ако не поседува никакви финансиски средства.

Имајќи го предвид горенаведеното, не постојат трошоци за постапка пред Судот.

Жалбите треба да задоволат одреден број на критериуми за да можат да бидат прогласени за допуштени од страна на Судот. Во спротивно, жалбите воопшто нема да бидат разгледувани. Жалителот мора да бил, лично и директно, жртва на повредите на Конвенцијата и мора да претрпел значителна штета. Се разбира, не треба да се заборава дека жалбите може да бидат поднесени само против една или повеќе држави членки на Конвенцијата, а не против било која друга држава или поединец.

Невладините организации како и државите, имаат право да поднесат жалби. Покрај тоа, на истите може да им биде дозволено од страна на претседателот на Судот да интервенираат во постапката како трета страна. Претседателот на Судот може да му дозволи на друго лице различно од жалителот, како и на секоја држава членка на Конвенцијата, различна од таа против која што е поднесена жалбата, да интервенира во постапката. Оваа ситуација е наречена интервенција на трета страна. Лицето или државата во прашање има право да достави поднесоци и да учествува на јавните расправи.

Кога Судот ќе прими одредена жалба, тој може да одлучи дека државата против која истата е поднесена, треба да преземе одредени привремени мерки, додека во меѓувреме Судот го разгледува случајот. Овие мерки вообичаено се состојат од барање до државата да се воздржи од спроведување на одредени дејствија.

Некои жалби може да бидат квалификувани како итни и нивното решавање е приоритетно. Ваква е ситуацијата во случаи каде што има наводи од страна на жалителот дека тој или таа се соочува со непосредна опасност од физичка повреда.

Во однос на судската пракса на Европскиот суд за човекови права (ЕСЧП), каде што има поврзување на заштитата на животната средина со право на живот и други права како право на заштита на приватен и фамилијарен живот, право на ефикасен правен лек, случаи кои се интересни се:

- *L'Erabliere A.S.B.L. v.s. Belgium*. Постапка на невладин организација за животна средина со која се оспорува дозволата за урбанистичко планирање, отфрлена поради тоа што во истата не се опишани фактите на случајот, но судот ги знаел фактите од претходна судска постапка.
- *Locascia and Others v. Italy* (no. 35648/10) покрената од 19 апликанти, кои живеат во општината Caserta и San Nicola La Strada на основа од член 2 и член 8 Конвенцијата, се жалат за ризикот врз нивното здравје и за попречување на уживање на приватен живот и дом поради активностите од фабрика LO Utaro и за неуспехот на властите да обезбедат чистење откако се затворила фабриката. Овој случај е во тек.
- *Cordella and Others v. Italy* (no. 54414/13) (52 апликанти) и *Ambrogi Melle and Others v. Italy* (no. 54264/15) (130 апликанти). Овие апликанти, кои живеат во близина на Таранто тврдат дека властите не успеале да ги преземаат соодветните мерки за да ја заштитат животната средина и здравјето на лицата, и се повикуваат на повреда на членовите 2, 8 и 13 од Конвенцијата. Овој случај е во тек.

12. СУДСКАТА ПРАКТИКА ВО ЕВРОПА СО ФОКУС НА ЖИВОТНА СРЕДИНА И БЕСПЛАТНА ПРАВНА ПОМОШ

12.1 Развој на судската практика

Во рамките на ООН, доколку одредена држава го прекрши правото на своите граѓани, тие индивидуално или колективно може да поднесат жалби поради прекршување на нивните права заштитени со факултативните протоколи на некои од конвенциите: до Комитетот за човекови права за правата гарантирани со Меѓународен пакт за граѓански и политички права; до Комитетот за елиминација на сите форми на расна дискриминација за правата гарантирани со Конвенција за елиминација на расната дискриминација; до Комитетот за елиминација на дискриминацијата на жената за правата гарантирани со Конвенција за забрана на сите форми на дискриминација на жените; до Комитетот против тортура за правата гарантирани со Конвенцијата против тортура; до Комитетот за правата на децата за правата гарантирани со Конвенцијата за заштита на правата на детето; до Комитетот за правата на лицата со попреченост согласно Конвенцијата за правата на лицата со попреченост и слично. Во рамките на Архуската Конвенција тоа е Комитетот за усогласување или т.н. Архуски жалбен комитет. Овие постапки можеме да ги рагледаме како вонсудски механизми. Од друга страна, постојат два клучни регионални судски механизми, кои го гарантираат пристапот до правда на граѓаните од државите членки на Европската Унија и државите членки на Советот на Европа.

12.2 Европски суд на правдата

Судот на правдата на Европската Унија¹⁷ (Судот) е надлежен да следи дали законите на ЕУ подеднакво се толкуваат и се применуваат во секоја од земјите членки. Со други зборови, дали законите на ЕУ се идентични за сите страни и во сите услови. За оваа цел, Судот ја проверува правната страна на постапките на институциите на ЕУ, проверува дали земјите членки ги исполнуваат своите обврски и ги толкува законите на ЕУ по барање на националните судови

Судот има овластување да ги решава правните спорови меѓу земјите членки, институциите на ЕУ, бизнисите и поединците. Со цел да се справи со илјадниците случаи што ги добива, Судот е поделен на две главни тела: Суд на правата, кој работи на барањата за прелиминарни пресуди добиени од националните судови, одредени дејства за поништување и жалби, и Општ суд, кој пресудува за сите дејства за поништување, иницирани од страна на поединци и компании, како и некои слични постапки покренати од земјите членки. Трибуналот за јавната администрација кој е специјален трибунал, суди при спорови меѓу ЕУ и нејзините службеници.

12.3 Судот на правдата и имплементацијата на Архуската Конвенција

Досегашната анализа покажува дека и на Европско ниво пристапот до правда во еколошки случаи содржи неколку големи недостатоци, посебно на ниво на национални судови¹⁸ кои не секогаш се во состојба да го поддржат системот на судска заштита присутен на ниво на ЕУ за директни еколошки активности.

Соочени со високо конзервативниот пристап на судовите на ЕУ во врска со барањата за допуштеност, решение предложено од повеќе истражувачи на европско ниво, би било амандман на член 263 (4) на договорот за ЕУ со цел да се овозможи подобар пристап до правдата во случаите на животната средина на ниво на ЕУ.¹⁹ Всушност, со усвојувањето на

¹⁷ Извор: „Опис на Европската Унија - Како работи Европската Унија“, Европска Комисија, 2012 година

¹⁸ според член 216 од Договорот за ЕУ, судовите на ЕУ се обврзани со меѓународните договори што ги склучува ЕУ.

¹⁹ Research Articles: Access to Justice in Environmental Cases after the Rulings of the Court of Justice of 13 January 2015: Kafka Revisited?, **Hendrik Schoukens** <https://www.utrechtjournal.org/articles/10.5334/ujjel.di/>

Архуската Конвенција, ЕУ законодавството на некој начин ја заобиколува тешката постапка за менување на членови од Договорот за ЕУ, само за да овозможи поширок пристап до правдата во случаите на животната средина.

Со одбивањето да ја искористи Архуската Конвенција како референтен критериум за разгледување на законитоста на Архуската регулатива, СПЕУ ги поништи очекувања од оние кои веруваа дека конечно судиите на ЕУ ќе бидат подготвени да го напуштат, според експертската јавност, застарениот Плауманов пристап во еколошките случаи.

Според експертската јавност, СПЕУ одлучи да го игнорира член 9(3)²⁰ од Архуската Конвенција, и покрај експлицитно повикување на последната одредба во Архуската регулатива. Индиректниот резултат од тоа е дека ја ограничил релевантноста на Архуската регулатива на одлуки кои се способни да влијаат врз интересите на примателите на тие одлуки, со што се исклучува административната ревизија за најголемиот дел од актите на ЕУ во сферата на животната средина.

Острите критичари спорат дека пресудите на СПЕУ треба да се квалификуваат како значаен чекор назад за судска заштита во прашањата поврзани со животната средина на ниво на ЕУ.

12.4 Европски суд за човекови права

Европскиот суд за човекови права е формиран во 1959 година, а ги уредува поединечните или државните барања за наводни повреди на граѓанските и политичките права утврдени во Европската Конвенција за човекови права. Од 1998 година работи со полно работно време и поединци можат директно да се обратат до него. За речиси педесет години Судот донесе повеќе од 10.000 пресуди. Тие се обврзувачки за засегнатите земји и ги натераа владите да ја променат нивната легислатива и административната практика. Практиката на Судот ја прави Конвенцијата моќен инструмент за исполнување на нови предизвици и зајакнување на владеењето на правото и демократијата во Европа.

Како да се достави апликација до Европскиот суд за човекови права²¹.

Официјални јазици во Европскиот суд за човекови права се англискиот и францускиот јазик, но странката може да се обрати писмено до секретаријатот на официјален јазик на една од државите кои ја имаат ратификувано Конвенцијата. Формуларот на жалбата, целосно потполнет и потпишан од страна на жалителот и неговиот/нејзиниот претставник е неопходен за да се започне постапка. Доколку жалбата се поднесе по електронска пошта или факс, формуларот на жалбата во хартиена форма треба да се достави по пошта. Но, прво е важно да се исцрпат домашните правни лекови. Подолу се претставени неколку релевантни случаи од Судот.

12.5 Комитет за усогласување со Архуската Конвенција

Правото на пристап до правдата е термин кој го опишува третиот столб на Архуската Конвенција и подразбира и право на правен лек. Во однос на третиот столб на АК, ова право се однесува на можен преглед на одлуките што ги спроведуваат релевантните второстепени тела, преку употребата на правни лекови, во врска со првите два столба на Архуската Конвенција - правото на пристап до информации и правото на учество на јавноста во донесувањето одлуки. Ова е исто така важно и кога се работи за постапки за преиспитување на дела и пропусти од страна на приватни лица и јавни органи во спротивност со одредбите од нивното национално законодавство во врска со животната средина. Правото на пристап

²⁰ Член 9, став 3, од Архуската Конвенција

Секоја Страна ќе се погрижи, субјектите на јавноста (што ги задоволуваат критериумите поставени во националниот Закон, доколку истите постојат) да имаат пристап до административните или судските процедури за оспорување на актите и пропусти од страна на физички лица и јавни власти, кои што се наоѓаат во спротивност со одредбите на националниот закон на таа договорна страна во врска со животната средина.

²¹ https://www.echr.coe.int/Documents/Handbook_access_justice_ENG.pdf

до правда го означува правото на пристап до достапните правни лекови пред суд на закон или друг независен и непристрасен орган воспоставен со закон.

Во 2002 г. на првиот состанок на земјите потписнички во Лука, Италија, се усвои Одлука со која се воспостави механизам за спроведувањето на одредбите од Конвенцијата – Архускиот жалбен механизам. Телото е дефинирано како „неконфронтативна, несудска и консултативна природа, за разгледување на почитувањето на одредбите од оваа Конвенција“. Ова укажува дека неговата цел не е да решава спорови против одредени држави, туку да помогне во идентификација на недостатоците во транспонирањето и спроведувањето на Конвенцијата и да даде препораки за нивно анулирање.

Конвенцијата има единствен механизам за проверка на усогласеноста, кој може да биде активиран на четири начини:

1. Страната (земја потписничка на Конвенцијата) поднесува барање со сопствената усогласеност со Конвенцијата;
2. Страната (земја потписничка на Конвенцијата) поднесува барање во врска со усогласеноста на друга страна (земја потписничка на Конвенцијата);
3. Секретаријатот на Конвенцијата упатува до Комитетот, односно поднесува реферат; или
4. Припадник на јавноста може да поднесе комуникација против земја потписничка на Конвенцијата

Архускиот жалбен комитет има 3 основни функции:

1. да ги разгледува сите претставки, реферати или комуникации;
2. по барање на Состанокот на страните да подготвува извештај во однос на транспонирањето и спроведувањето на Конвенцијата во одредени земји потписнички;
3. да го набљудува, оценува и овозможува транспонирањето и спроведувањето на Конвенцијата во земјите потписнички.

Правната моќ на Архускиот жалбен комитет се состои во тоа што по извештајот и препораките на Комитетот, Состанокот на страните може да преземе соодветни мерки за да се постигне целосна усогласеност.

Еден од начините преку кои може да се покрене постапка пред Архускиот жалбен комитет е поднесување на комуникација (жалба) од страна на јавноста. Оваа правна опција е достапна за секое физичко или правно лице, вклучувајќи ги и граѓанските здруженија.

Јавноста може да поднесе комуникација по повеќе основи:

- Општ институционален недостаток - земја потписничка не ги презема неопходните законодавни, регулаторни или други мерки кои се потребни за спроведување на Конвенцијата согласно чл.3, ст.1;
- Неисполнување на конкретните цели од Конвенцијата - земја потписничка презема одредени законодавни, регулативни или други мерки за спроведување на Конвенцијата кои не ги постигнуваат нејзините цели; и
- Конкретна повреда на право или обврска од Конвенцијата - земја потписничка презема конкретно дејствие со кое повредува конкретна одредба.

12.6 UNECE - Економска комисија на ОН за Европа

Загриженоста на UNECE за проблемите со животната средина датира од 1971 година, кога беше формирана група на високи советници на владите на UNECE за прашањата поврзани со животната средина, што доведе до формирање на Комитет за политиката за животна средина, кој сега се состанува еднаш годишно.

Неговата главна цел е да ги оцени напорите на земјите да го намалат оптоварувањето од загадувањето и управувањето со природните ресурси, да интегрираат еколошки и социоекономски политики, да ги хармонизираат условите и политиките на животната средина во регионот и да поттикнат вклученост на јавноста во врска со животната средина и донесување одлуки.

Комитетот е целокупното раководно тело на активностите за животната средина на UNECE. Работата на Комитетот е базирана на неколку стратешки столбови:

- Обезбедување на секретаријат за процесот „Животна средина за Европа“ и учество во регионалната промоција на Агендата 21;
- Развивање и извршување на Упатствата на UNECE за оценка на животната средина во земјите на UNECE кои не се членки на OECD;
- Надгледување на активностите на UNECE за следење, оценување и известување за животната средина;
- Зголемување на севкупната ефективност на мултилатералните договори за животна средина на UNECE и олеснување на размената на искуства за спроведување на мултилатералните договори за животна средина: Конвенција ЕСПО, Архуска Конвенција, Конвенција за прекугранично загадување на воздухот на далечина, Конвенција за заштита и користење на прекугранични водотеци и меѓународни езера и Конвенција за прекугранични последици од индустриски несреќи.
- Учество и/или олеснување на размената на искуства во голем број меѓусекторски активности преземени под водство на UNECE (на пример, образование за одржлив развој, транспорт, здравје и животна средина, зелена градба) или во партнерство со други организации (на пр. иницијатива за безбедност, европски процес за заштита на околината и здравјето).

13. Судска практика од националните судови од земјите во светот и Европа

13.1 Судска практика во Ерменија

Teghout случај 30 октомври 2009 и 1 април 2011 година Резиме број 1 (30 октомври 2009)

Три невладини организации - Центар за антикорупција на Транспаренси интернешнал, Екоера и Хелсиншка канцеларија на граѓаните на Ваннадзор - поднеле случај пред Управниот суд на Ерменија да ја оспорат законитоста на административните акти кои дозволуваат екстракција на бакармолибден во регионот Тегуут. Управниот суд ја отфрлил жалбата, осврнувајќи се на членовите 3 и 79 од Законот за управна постапка на Ерменија. Споменатите членови предвидувале дека правните и физичките лица се сметаат дека имаат пристап до правдата доколку административните дејства, пропусти и дејства ги прекршуваат или можат директно да ги нарушат нивните права и легитимни интереси. Отфрлајќи ја одлуката до Касацониот суд на Ерменија, невладините организации Транспаренси Интернешнл и Екоера побараале судот да ја поништи одлуката врз основа на член 9 од Архуската Конвенција, која е составен дел на правниот систем на Ерменија по сила од член 6 од Уставот на Ерменија. Касацискиот

суд изјави дека НВО Екоера е субјект формиран во согласност со Ерменскиот закон за невладини организации и ги исполнува барањата на националното законодавство и ја промовира заштитата на животната средина врз основа на мисијата и целите наведени во нејзиниот статут. Така, Судот утврдил дека НВО Екоера го има правото на пристап до правда пред судовите во врска со прашањата поврзани со животната средина. Сепак, Судот исто така констатира дека НВО Транспаренси Интернешнл Антикоруписки центар немал доволен интерес за случајот и поради тоа немал пристап до правда на интерес за јавна еколошка заштита. Врз основа на горенаведената одлука, Управниот суд бил должен да ги разгледа суштинските прашања на случајот.

Случај резиме број 2 (1 април 2011)

Со пресудата од 24 март 2010 година, Управниот суд на Ерменија ја потврдил својата позиција за состојбата на НВО Екоера, според која физичките и правните лица не можат да бараат заштита на „било какво или апстрактно право“ во судот. Уште еднаш, барањето на еколошката невладина организација била отфрлено. Незадоволни од ова, НВО Екоера повторно поднела жалба пред Казациониот суд на Ерменија. Сепак, Касациониот суд во својата Одлука од 1 април 2011 година изјавил: „... Во Одлуката бр. 906, Ерменскиот уставен суд ја разгледува уставноста на зборот своја/нејзината по поимот прекршил“. Член 3, став 1, од Економскиот кодекс на Ерменија, утврдил дека одредбата е во согласност со Ерменскиот устав. Од логиката на ерменското законодавство следува дека ефективната заштита на повредените права вклучува, меѓу другото, и правата да се примени на суд за субјекти чии права се директно повредени. „Врз основа на заклучокот на Уставниот суд, а во врска со релевантните одредби од Ерменскиот закон за управна постапка, Ерменскиот законик за граѓанска постапка, Касацискиот суд ја отфрлил жалбата за казација и ја потврдил пресудата на Управниот суд на Ерменија од 24 март 2010 година.²²

13.2 Судска практика во Белгија

Lenaerts c.s. v. nv 's Heerenbosch, Nr. 70/2007

Контекст

Актот од 12 јануари 1993 година „утврдување на правото на дејство за заштита на животната средина“ им овозможува на еколошките организации кои задоволуваат одредени барања, да покренат постапка за престанок на дејствија кои се очигледни за прекршувања на законот за животна средина или се сериозни закани за таквите прекршоци пред Претседател на првостепениот суд (Окружниот суд). Законот го овластува претседателот на првостепениот суд да утврди и каде што е соодветно, да нареди престанок на очигледни прекршоци или сериозни закани за такви прекршоци или да нареди мерки за спречување на штета на животната средина.

Покрај организациите за заштита на животната средина, административните и општинските власти можат да превземат мерки за престанок. Покрај тоа, членот 271 од новиот општински закон дозволува еден или повеќе жители на една општина да дејствуваат во име на општината ако градоначалникот и старешините не го сторат тоа. Набрзо, во судската практика било прифатено дека оваа одредба може да се комбинира со Актот од 12 јануари 1993 година, така што поединечните граѓани ќе можат самите да донесат таква постапка во корист на општински орган што ги исполнува условите со тоа што ќе го заземе местото на општината која одбива да донесе таква акција. Оваа судска практика била одобрена од Врховниот суд (Hof van Cassatie, 14ти февруари 2002, RW 2001-2002, 1504), кога од заедничкото читање на двета горенаведени Дејства, утврди дека ако градоначалникот и старешините не преземат дејствија во тие околности, еден или повеќе жители можат да преземат правни дејства во име на општината за да ја заштитат животната средина. Каматата не треба да се демонстрира

²² http://www.unece.org/fileadmin/DAM/env/pp/a.to.j/Jurisprudence_prj/ARMENIA/Armenia_2009_2011_Teghout.pdf

бидејќи се претпоставува дека општината има интерес. Врховниот суд, исто така, сметал дека постапката за престанок не зависи од состојбата на брзина или итноост (Хоф ван Касати, 5 март 1998, ТМР 1998, 161).

Случај

Некои жители на општината Остмал во врска со престојот, во име на таа општина донесле прекршочна постапка врз основа на градежна дозвола од истата општина која наводно, била нелегално доделена. Резидентот ја поднел тужбата откако државниот совет (Врховен управен суд) го одбил барањето за суспензија на дозволата. Претседателот на Првостепенниот суд во Антверпен го прогласил актот за недопуштен, наведувајќи дека чл. 271 од новиот општински акт не може да се примени кога дозволата била доставена од страна на општината во чија корист жителите преземале дејствија. По жалба, Апелациониот суд во Антверпен упатил уставно прашање за прелиминарна одлука до Уставниот суд дали наведените одредби ги кршат членовите 10, 11 и 23 од Уставот, ако се толкуваат на таков начин што постапката за престанок е исклучена кога општината ја доставила зградата или еколошката дозвола.

Пресуда на Судот

Уставниот суд пресудил дека ако овие правила се толкуваат на таков начин што правото на „замена на дејствието“ не може да се користи од страна на поединечни граѓани во случаи во кои (од страна на хипотезите нелегална) дозволата е доставена од истите локални власти за критикуваната активност што штети на животната средина. Таквото толкување би создало разлика во третманот меѓу граѓаните што не може да се оправда. Таквото толкување го нарушувало принципот на еднаквост и недискриминација содржани во членовите 10 и 11 од Уставот. Само толкувањето кое им овозможува на граѓаните да воведат таква акција е во согласност со наведените одредби од Уставот. Како последица на тоа, акцијата требало да се прогласи за допуштена.²³

VZW Milieufrent Omer Watez v. Deputatie Provincie Oost-Vlaanderen/ stad Geraardsbergen – Intervening party: VZW Vlaams Zweefvliegcentrum, Nr. 193.593

Еколошката дозвола била издадена од провинциската влада на Ост-Влааненден за работа на аеродром за едрилицы во сценско и вредно земјоделско подрачје. Одлуката била поднесена од страна на VZW Milieufrent, тврдејќи дека ги прекршила скиците за планирање за таква област. Во врска со прашањето за допуштено, Државниот совет изјавил дека според неговите подзаконски акти, «VZW Milieufrent Omer Watez» е еколошка невладина организација која е активна во регионот на Фламските Ардени, во која припаѓа и градот Герарсберген. Колективниот интерес на работењето на HBO е доволно специјализиран и се однесува на планирање на користење на земјиштето, заштита на животната средина и зачувување на природата. Оваа цел не се совпаѓа со општиот интерес, ниту со индивидуалните интереси на нејзините членови. Наместо тоа, таа произлегува од комбинираното читање на член 2, став 5 и член 9, став 2 од Архуската Конвенција, кои укажуваат на тоа дека еколошките невладини организации како жалител, треба да имаат ефективен пристап до правдата. Во Конвенцијата, невладините организации за животна средина треба да имаат пристап до Државниот совет. Така, одлуката на провинциската влада од 2 февруари 2006 година за доделување на таква дозвола е поништена²⁴

Во наведениот случај каде станува збор за одлука за издавање на спорна градежна дозвола за изградба на аеродром за едрилицы во земјоделско подрачје, Државниот совет како надлежен орган дозволил невладина организација која делува на полето на животната средина да има активна легитимација за оспорување на одлуката, односно да се јави како странка во постапка по жалба против првостепената одлука.

²³ http://www.unece.org/fileadmin/DAM/env/pp/compliance/TFon_A_to_J/Belgium_2007_Lenaerts.pdf

²⁴ http://www.unece.org/fileadmin/DAM/env/pp/a.to.j/Jurisprudence_prj/BELGIUM/ConseilEtatVZW_Milieufrent/Belgium_2009_VZW_Milieufrent.pdf

Легитимитетот и легалитетот наведената НВО ги црпи директно од член 2 став 5 и 105 член 9 од Архуската Конвенција каде изрично се наведува дека еколошките невладини организации треба да имаат ефективен пристап до правда. Во случајов, треба да имаат пристап до Државниот совет кој е надлежен да одлучува по повод жалбата. Исходот од постапката е поништување на одлуката на провинциската влада од 02.02.2006 година за доделената дозвола.

Заклучок: Државниот совет им признал правен интерес на еколошките невладини организации за да можат како странки да се јават во постапките, односно во конкретниот случај во управната постапка. Директната примена на член 2 став 5 и член 9 од Архуската Конвенција овозможува пристап до правда на НВО специјализирани во областа на животната средина.

13.3 Судска практика во Унгарија

Случај: Управување со отпад во селото Капошмеро

Материјалните административни одлуки, на пр. дозволите, можат да бидат предмет на жалби од страна на оние кои имаат правна положба според Законот за управна постапка пред 2017 година во Унгарија. Таквите жалби мора да се достават до надлежниот орган што ја донел првостепената одлука во рок од 15 дена сметано од доставувањето на одлуката до странката во случајот. Во случај да истече рокот за поднесување на жалбата, странката може да побара вонредно отсуство за жалба во дополнителни 8 дена од истекот на редовните 15 дена. Жителите на Капошмеро, мало село во Унгарија, забележале еден ден дека машини за тешки земни работи пристигнуваат во нивното село. Наскоро откриле дека се работело за ново место за управување со отпад од рушење, мелење тули и бетон на периферијата на селото.

Жителите исто така откриле дека објектот ги поседувал потребните дозволи издадени од надлежниот орган, иако не биле информирани. Веднаш штом ја препознале сериозноста на ситуацијата, жителите побарале копија од дозволата за локацијата. Штом ја добиле, поднеле жалба во рок од 15 дена, законскиот рок за кој бил предвиден административниот правен лек во Унгарија. Одговорот на Националната агенција за животна средина, апелациониот форум во таков случај, бил дека жалбата на жителите, била наводно поднесена преоцна. Агенцијата тврдела дека рокот за жалба треба да се смета од првичното пуштање на дозволата и покрај фактот дека тој не бил објавен на интернет или јавно достапен на кој било друг начин. Агенцијата тврдела дека жалбените страни требало да побараат вонредно отсуство за жалба за што имало рок од осум дена. Бидејќи не го сториле тоа, нивната жалба била застарена и отфрлена како недопуштена без суштинско испитување на деталите. Жителите поднеле тужба против оваа одлука. Во својата пресуда, Административниот и Лабуристичкиот суд во Печ ја потврдиле валидноста на аргументите на граѓаните и наредиле на Агенцијата да одлучи за основаноста на случајот и притоа ги зеле предвид материјалните жалби на граѓаните. Судот потврдил дека времето достапно за жалба не може да започне пред да бидат уредно информирани на погоден начин околу донесувањето на определена одлука. Никој не може да биде лишен од правото на правен лек ако немал разумен начин да знае за административен акт. Доколку одлуката на надлежниот орган никогаш не била јавно објавена, особено на оние со правен интерес во случајот, тогаш правото на правен лек станува неефикасно.²⁵

Заклучок: Рокот за жалба почнува да тече од моментот кога е доставена одлуката до субјектите, односно од моментот кога дознале или можеле на несомнен начин да дознаат дека таква одлука е донесена.

²⁵ http://www.unece.org/fileadmin/DAM/env/pp/a.to.j/Jurisprudence_prj/HUNGARY/Hu_2018_Kaposmero_Summary.pdf

13.4 Заклучни согледувања

Може да се заклучи дека главните практични предизвици поврзани со процесирање на случаи поврзани со животната средина се:

- Недостиг на правна свест меѓу поединците и невладините организации за можноста за жалба на административните одлуки;
- Недостаток на механизми за бесплатна правна помош за поддршка на заинтересираните поединци или невладини организации во согласност со применливиот закон;
- Недостаток на компетентни адвокати/правни специјалисти за справување со административните жалби по животната средина;
- Недостаток на специјализирани курсеви од областа на правото за животна средина на ниво на високо образование, за развивање на правните вештини на учениците во упатувањето на прашања од областа на животната средина во административните или судски органи.

Треба да се напомене дека има мал број случаи кога невладината организација која дејствува како тужител поднела постапка пред судот во име на јавниот интерес. Некои од предизвиците вклучуваат и ризик за повторување на штетата врз животната средина, кога пресудата на судот не може да се изврши.

14. Добри практики за човекови права и животна средина

14.1 Actio popularis

Генерално гледано, правото на здрава животна средина е едно од основните човекови права, а пак здравата животна средина е од јавен интерес, и доколку се има ова предвид законодавецот треба да предвиди можност за actio popularis во постапките и споровите при повреда на правото на здрава животна средина.

Како позитивни примери и добра практика треба да ги земеме предвид некои од државите во кои е овозможена actio popularis. Ова е случај со Португалија, што веројатно е земја со најширока достапност до административните и судските лекови. Португалскиот устав признава actio popularis во судските постапки, вклучувајќи ги постапките за јавното здравје, правата на потрошувачите, квалитетот на животот, зачувувањето на животната средина и културното наследство и сл.

- Во Обединетото Кралство, Ирска и Латвија, широката интерпретација на судовите за концептот на „интерес“ доведе до de facto признавање на actio popularis.

Во некои земји actio popularis е можна за конкретни случаи:

- Во Шпанија постои actio popularis за планирање на користење на земјиштето, крајбрежни води, национални паркови и кривично право;
- Во Естонија постои actio popularis за планирање на користење на земјиштето.
- Во Словенија за граѓански тужби, Законот за заштита на животната средина, исто така, им дава пристап на граѓаните до граѓанските судови кои дејствуваат како поединци или преку општества, здруженија и организации.²⁶
- Во РС Македонија, Уставот дава можност за користење за actio popularis.

²⁶ The Aarhus Convention: how are its access to justice provisions being implemented? (Belgium 2 June 2008)

14.2 Добри практики за пристап до правда во други области

Бидејќи и новиот Закон за спречување и заштита од дискриминација²⁷ е дел од законската рамка за заштита на човековите права, неизбежно е да го разгледаме во делот на нивната регулација. Цел на овој закон е обезбедување на принципот на еднаквост и недискриминација во остварување на човековите права и слободи.²⁸ Во членот 3 став 1 се наведува дека овој закон се однесува на сите физички и правни лица.²⁹ Лицата кои сметаат дека се жртви на дискриминација можат да поднесат претставка до Комисијата, писмено или усно на записник, без обврска за плаќање на такса и друг надоместок.³⁰

Законодавецот оставил простор, лицето кое смета дека е дискриминирано да може пред Комисијата да биде застапувано од здружение, фондација или синдикат со претходно дадена согласност.³¹ Здруженија, фондации, или други организации од граѓанското општество и институции, кои имаат оправдан интерес за заштита на интересите на одредена група или во рамките на својата дејност се занимаваат со заштита од дискриминација, можат да поднесат претставка, ако сметаат дека со постапувањето на одредено физичко или правно лице се дискриминирани поголем број лица.³² Лицата кои ќе поведат судска постапка за заштита од дискриминација се ослободени од плаќање на трошоци за судски такси. Трошоците за судски такси за лицата се на товар на Буџетот на Република С. Македонија.³³

Она што е најинтересно е дека се работи за едно од основните човекови права (исто како што е и човековото право на здрава животна средина), а овој предлог закон дозволува *actio popularis*, односно тужба за заштита од дискриминација од јавен интерес. Треба да имаме предвид дека и здравата животна средина е од јавен интерес, па сметаме дека неминовна е потребата *actio popularis* да се овозможи и при законот за бесплатна правна помош, со оглед на тоа што според Архуската Конвенција предложени се минимални трошоци во постапките.

Секогаш при споровите од областа на животната средина треба да се има предвид и одредбата од Законот за парнична постапка која го регулира обезбедувањето на претходни мерки, а истата подлежи на судски трошоци. Имено, во текот на постапката судот може на предлог на странката, да одреди привремени мерки заради спречување на насилно постапување или заради отстранување на ненадоместлива штета.³⁴ Привремените мерки се од значење во споровите од областа на животната средина, бидејќи согласно нивната природа, во голем дел од случаите примената на ваквите мерки би довела до спречување, односно отстранување на ненадоместлива штета.

Со оглед на фактот дека се работи за човекови права, загарантирани со Уставот на државата, мора да бидат регулирани на еднакво рамниште, односно не може правото за спречување и заштита од дискриминација да биде регулирано на многу поповолен начин, отколку што е тоа сторено со правото на здрава животна средина. Треба да се залагаме за подобрување на законите кои ги регулираат основните човекови права, истите да содржат одржливи законски решенија, за да можат сите лица по легален и легитимен пат да добијат заштита на истите.

27 Закон за спречување и заштита од дискриминација Службен весник на РСМ, бр. 101 од 22.5.2019 година

28 Член 2 од Законот за спречување и заштита од дискриминација Службен весник на РСМ, бр. 101 од 22.5.2019 година

29 Член 3 став 1 од Законот за спречување и заштита од дискриминација Службен весник на РСМ, бр. 101 од 22.5.2019 година

30 Член 23 став 1 од Законот за спречување и заштита од дискриминација Службен весник на РСМ, бр. 101 од 22.5.2019 година

31 Член 23 став 2 од Законот за спречување и заштита од дискриминација Службен весник на РСМ, бр. 101 од 22.5.2019 година

32 Член 23 став 3 од Законот за спречување и заштита од дискриминација Службен весник на РСМ, бр. 101 од 22.5.2019 година

33 Член 39 став 1 и 2 од Законот за спречување и заштита од дискриминација Службен весник на РСМ, бр. 101 од 22.5.2019 година

34 Член 407 став 1 од Законот за парничната постапка (Службен весник на РСМ, бр. 7 од 20.01.2011 година)

15. Препораки за пристап до правда во областа на животна средина

Препораките што произлегуваат се во насока на зајакнување на институциите за постапување во случаи поврзани со повреда на правото на живот и животната средина, како во претходни, така и во судски постапки.

Најпрво, да се зајакне претходната правна помош за олеснување на решавањето на правните проблеми пред поведувањето судски постапки, односно вонсудското решавање на спорите како „поветина“ форма на бесплатната правна помош т.е. медијација. Со цел институтот медијација да заживее во македонското законодавство, граѓаните треба да имаат лесен пристап до релевантните информации на јасен и разбирлив јазик.

Обезбедување на пристап до ефективна правда за сите, односно намалување на судските трошоци според Закон за судски такси, Закон за административни такси и Закон за парничка постапка каде што се предвидува и за ранливи категории граѓани, како и на други странки согласно овие закони, но и согласно член 9, став 4 од Архуската Конвенција која вели „Покрај и без ограничување во однос на став 1 од претходниот текст, со процедурите од став 1, 2 и 3 ќе обезбедат адекватни и ефикасни мерки за отстранување на последиците, вклучувајќи го и издавањето судски налози (онаму каде што тоа е соодветно), и дека ќе бидат фер, праведни, навремени и не премногу скапи. Одлуките на судовите и (секогаш кога тоа е можно) на останатите тела, ќе и бидат ставени на увид на јавноста“.

Значи, пристапот до правда треба да се олесни преку намалување или целосно укинување на административните и судските трошоци за предмети во делот од заштита на животна средина

Во моментот граѓаните и граѓанските здруженија мораат на свој трошок да обезбедат вештачење. Друг проблем што треба да се адресира е во однос на квалитетот на вештачењето и дали истото може да ја постигне целта за која е направено, односно поврзувањето со влијанието врз здравјето и животот на луѓето од аспект на капатетот на целокупниот правосуден систем.

Се предлага да се разгледа идејата за формирање на Фонд за вештачење кој на вештаци заинтересирани за учество во случаи од јавен интерес каде е загрозувано правото на чиста животна средина на граѓаните, по повластена тарифа или *pro bono* би ги ставиле на располагање своите вештини, би обезбедиле опрема и услови за вештачење по најмали можни трошоци, во согласност со член 9, став 4 од Архуската Конвенција.

Што се однесува до пристапот до правда за случаи од областа на животната средина, поведени се постапки кои се повикуваат на член 9 од Архуската Конвенција, која е ратификувана и е дел од домашниот правен систем и истите се сеуште во тек.

Земајќи ги предвид програмите за континуирана обука на судиите и јавните обвинители, очигледно е дека судиите секоја година посетувале обуки во врска со Законот за животна средина и дека се обрнува особено внимание на кривични дела од областа на животната средина. Дури постојат и т.н. зелени обвинители, кои се дел од Европската мрежа/асоцијација, за чии активности нема достапни информации³⁵. Академијата за судии и јавни обвинители е отворена за соработка со надворешни експерти и граѓански организации, така што постои простор за пофокусирани и специјализирани обуки во врска со Архуската Конвенција и правото од областа на животната средина, односно за изучување на судската пракса на Комитетот за усогласување со Архуската Конвенција.

Државата, односно институциите, треба да посветат внимание на промоција на правото на бесплатна правна помош и да обезбедат видливост во јавноста за работата на институциите и организациите надлежни за спроведување на ЗБПП. Во оваа насока се предлага да се подобри информираноста на јавноста во врска со можностите за пристап до правда од областа на животната средина.

³⁵ European Network of Prosecutors for the Environment е формирана 2012 година

Исто така, Државата, односно институциите треба да го обезбедат остварувањето на правото за пристап до информации поврзани со животната средина, да обезбедат учество на јавноста и да обезбедат пристап до правда со намалени трошоци на постапка, согласно Архуската Конвенција.

Потребна е поголема ажурност на судската власт во решавањето на предметите во делот на животната средина и поголем ангажман на Јавното обвинителство за покренување постапки во истиот дел.

Имајќи предвид дека во новиот Закон за бесплатна правна помош не е исклучена животна средина како област во кои може да се бара бесплатна правна помош, треба да се работи на охрабрување на поединци кои ги исполнуваат критериумите согласно БПП за користење на истиот. Со промоција на оваа можност, ќе се обезбеди видливост за граѓаните. Воедно, тоа ќе ја зајакне и имплементацијата на Архуската Конвенција, како постоечки механизам за пристап до еколошка правда.

Засегнатата јавност треба да се запознае со можностите за претходна медијација во спорови од областа на животната средина, што може да влијае врз намалување на трошоците и подобрувањето на пристапот до правда од областа на животната средина. Законското пропишување на задолжителна медијација во врска со одредени спорови од областа на животната средина може да придонесе кон афирмација на правото на здрава животна средина во РСМ.

Поголема примена и запознатост како на јавноста така и на лицата на правдата со сите ратификувани меѓународни документи, како и користење на меѓународните судови како механизми кога ќе се исцрпат сите правни средства во матичната држава.

Потребно е зајакнување на капацитетите на Академијата за судии и јавни обвинители за правото од областа на животната средина и АК, за да се утврди дали судиите и јавните обвинители се стекнуваат со релевантни познавања од тематиката. Доколку се утврди дека постои простор за подобрување на капацитетите, да се пристапи кон спроведување на дообука и дополнителна подготовка со цел да се подобри пристапот до правда од областа на животната средина.

Се предлага да се обезбедат информации за бројот на постапки поведени во однос на правото на здрава животна средина и да се пресмета процентот на успешност.

Согласно меѓународните стандарди, потребно е воведување на правото на здрава животна средина во повеќе законски решенија, односно секаде каде што е можно, како посебна категорија на права и упатства и поуки за натамошни дејствија во случаите кога доаѓа до повреда на истото.

Постои потреба да се започне дискусија со вклучување на Министерството за животна средина, Министерството за правда, Обвинителството и судиите кои ја истакнуваат нивната улога во спроведувањето на пристап до правда и намалување на бариерите. Треба да се изгради свест за пристапот до правдата во согласност со барањата на Архуската Конвенција, да се намалат финансиските и други бариери (на пример барање за исклучување на административните судски такси за еколошките НВОи можат да бидат вклучени во одредбите на Законот за заштита на животната средина).

Потребно е унапредување на системот за информирање на јавноста за правата и обврските кои произлегуваат од Уставот, ратификуваните меѓународни договори, Законот за животна средина, Законот за управување со отпад, Законот за заштита на природата и други закони и подзаконски акти. Потребно е да се градат капацитети на сите нивоа на државните органи, ЕЛС и ГОи, за активно учество во системот за информирање на јавноста за правата и обврските поврзани со животната средина.

Воедно, треба да се овозможи лесен пристап и правна помош на граѓаните и компаниите, за добивање информации за прашања поврзани со животната средина и правна заштита во остварување на ова право преку бесплатна правна помош.

И за крај, потребно е ефикасно и ефективно вклучување на општата јавност во креирањето на политиките и законите за заштита на животната средина, а особено во делот на управување со отпадот.

16. КОРИСТЕНИ ИЗВОРИ

1. Case Summary posted by the Task Force on Access to Justice, http://www.unece.org/fileadmin/DAM/env/pp/a.to.j/Jurisprudence_prj/ARMENIA/Armenia_2009_2011_Teghout.pdf [пристапено на 23.04.2019 год.]
2. Commission v. French Republic, https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:62003CJ0239_SUM&from=FR [пристапено на 12.06.2019 год.]
3. Concul of Europe, Convention on Civil Liability for Damage resulting from Activities Dangerous to the Environment, Lugano, 21/06/1993 - Treaty open for signature by the member States, the non-member States which have participated in its elaboration and by the European Union, and for accession by other non-member States: <https://www.coe.int/en/web/cm> [пристапено на 28.05.2019 год.]
4. Concul of Europe, <https://www.coe.int/en/web/about-us/structure> [пристапено на 07.05.2019 год.]
5. European Union Network for the Implementation and Enforcement of Environmental Law (IMPEL), Законите за животна средина на Европската Унија (IMPEL): <https://www.impel.eu/about-impel/> [пристапено на 09.05.2019 год.]
6. http://www.adsdp.mk/adsdpmk/images/DRang/zakoni/ID_na_Zakonot_za_postaruvanje_po_pretstavki_i_predlozi_193_06112015.pdf. [пристапено на 05.04.2019 год.], „Службен весник на РСМ“ бр.93 од 26.07.2007, [пристапено на 29.05.2019 год.]
7. Parliamentary Assembly ,Future action to be taken by the Council of Europe in the field of environment protection <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-DocDetails-en.asp?FileID=16731&lang=en> [пристапено на 22.4.2019 год.]
8. Themis Network Europe, Статија објавена на [themisnetwork.eu](http://www.themisnetwork.eu), Објавено на <http://www.themisnetwork.eu/about-themis.html> [пристапено на 17.04.2019 год.]
9. United Nation, Climate Change, What is the Paris Agreement, <https://unfccc.int/process/the-paris-agreement/what-is-the-paris-agreement-0> [пристапено на 06.05.2019 год.]
10. Архуската конвенција: како се спроведува пристапот до правосудните одредби? (Белгија 2 јуни 2008 година), https://ec.europa.eu/environment/aarhus/pdf/conf/closing_speech.pdf [пристапено на 13.05.2019 год.]
11. Веб страна Академинк.мк 17.01.2017, <https://akademik.mk/alternativnite-vonsudski-postapki-i-pristapot-do-pravda-evropskiot-parlament-i-sovetot-na-eu-za-medijatsijata-vo-graganskite-i-trgovskite-sporovi/> [пристапено 06.05.2019 год.]
12. Веб страна на Државен инспекторат за животна средина: http://www.sei.gov.mk/projects_page_mk.asp?ID=5
13. Деловник на Уставен суд на РСМ
14. Деловникот на Уставниот суд на РСМ
15. Директива 2003/4 / ЕЗ на Европскиот Парламент и на Советот од 28 јануари 2003 година за пристап до јавноста до информации за животната средина и за укинување на Директивата 90/313 / ЕЕЗ на Советот, <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2003:041:0026:0032:EN:PDF> [пристапено на 31.05.2019 год.]
16. Договорот за ЕУ, Судовите на ЕУ се обврзани со меѓународните договори што ги склучува ЕУ, European Commission official web side, European Neighbourhood Policy and Enlargement Negotiations, European Commission - Enlargement - Europe agreement, , https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/policy/glossary/terms/europe-agreement_en [пристапено на 11.04.2019 год.]

17. Европска Комисија, <http://ec.europa.eu/environment/waste/legislation/a.htm> [пристапено на 18.06.2019 год.]
18. Европска Конвенција за човековите права, https://www.echr.coe.int/Documents/Court_in_brief_ENG.pdf [пристапено на 25.04.2019 год.]
19. Европската агенција за животна средина (EEA), <https://www.eea.europa.eu/about-us> [пристапено на 23.04.2019 год.]
20. Жан Клод Готрон, Јавноправни институти на римското право реципирани во денешните правни системи, Европско право, Скопје 2006, , <http://eprints.ugd.edu.mk/9927/1/Magisterska%20teza.pdf> [пристапено на: 21.06.2019 год.]
21. Жан Клод Готрон, Придонес во меѓународното регионално право, Европско право - Скопје 2006, страна 33
22. Закон за бесплатна правна помош, «Службен весник на РСМ» бр.101 од 22.05.2019 <http://www.pravda.gov.mk/Upload/Documents/Zakon%20za%20besplatna%20pravna%20pomos.pdf> [пристапено на 19.06.2019 год.]
23. Закон за бесплатна правна помош, Службен весник на РСМ» бр.101 од 22.05.2019, <http://www.pravda.gov.mk/Upload/Documents/Zakon%20za%20besplatna%20pravna%20pomos.pdf> [пристапено на 13.06.2019 год.]
24. Закон за заштита на природата („Службен весник на РСМ“ бр.67/2004, 14/2006; 84/2007; 35/2010; 47/2011; 148/2011 ,59/2012 и 13/2013), <http://www.slvesnik.com.mk/Issues/04b3bc15a4f14b3392180ebc7b584768.pdf> [пристапено на 12.06.2019 год.]
25. Закон за квалитетот на амбиентниот воздух, “Службен Весник на РСМ бр.47/2011” од 31.07.2011, <http://www.moerp.gov.mk/wpcontent/uploads/2014/09/Zakon%20za%20kvalitet%20na%20Vozduh%20-%20precisten%20tekst%20za%20informativni%20celi.pdf> [пристапено на 02.04.2019 год.]
26. Закон за постапување по претставки и предлози (Службен весник бр. 82/2008...193/2015)
27. Закон за ратификација на 4ти декември 1997 година “Сл. весник на РМ “бр. 61/97, а стапи на сила на 28 април 1998 година, http://www.zeleni.org.mk/fileadmin/user_upload/publications/Odrzliviot_Razvoj_i_Zivotnata_sredina_niz_dokumentite_na_UN.pdf [пристапено на 04.06.2019 год.]
28. Закон за спречување и заштита од дискриминација Службен весник на РСМ, бр. 101 од 22.5.2019 година, <http://www.mtsp.gov.mk/content/pdf/zakoni/2019/27,5Zakon%20za%20zastita%20od%20diskriminacija.pdf> [пристапено на 20.06.2019 год]
29. Закон за спречување и заштита од дискриминација, Службен весник на РСМ, бр. 101 од 22.5.2019 година
30. Законот за спречување и заштита од дискриминација („Службен весник на РСМ“ бр.50/10)
31. Законот за градење <http://pravo.org.mk/documentDetail.php?id=4694> [пристапано на 22.04.2019 год]
32. Законот за животна средина, Службен весник бр. 147/2008 и 45/2011,
33. Законот за изменување и дополнување на Законот за спречување и заштита од дискриминација („Службен весник на РСМ“ бр.150/15), <http://www.mtsp.gov.mk/content/pdf/zakoni/2019/27,5Zakon%20za%20zastita%20od%20diskriminacija.pdf> [пристапено на 20.06.2019 год]
34. Законот за изменување на Законот за спречување и заштита од дискриминација („Службен весник на РСМ“ бр.44/14)
35. Законот за минерални сировини, (Службен весник бр. 136/12, 25/13, 93/13,44/14,160/14, 195/15,192/15,39/16,53/16,120/16,189/16), Чл.55,ст.2,ал.4

[http://www.economy.gov.mk/Upload/Documents/Zakon%20za%20mineralni%20surovini%20-%20Precisten%20tekst%20\(Rabotna%20verzija\).pdf](http://www.economy.gov.mk/Upload/Documents/Zakon%20za%20mineralni%20surovini%20-%20Precisten%20tekst%20(Rabotna%20verzija).pdf) [пристапено на 13.06.2019 год.]

36. Законот за облигациони односи („Службен весник на РСМ“ бр. 18 од 03/2001, 09/2001, 25/2001, 17/2002, 01/2003, 07/2008, 06/2009, 12/2009, <http://pravo.org.mk/documentDetail.php?id=33> [пристапено на 29.05.2019 год.]
37. Законот за парничната постапка (Службен весник на РМ, бр. 7 од 20.01.2011 година), <https://www.pravdiko.mk/wp-content/uploads/2013/11/Zakon-za-parnichnata-postapka-20-01-2011-prechisten-tekst.pdf> [пристапено на 09.09.2019 год.]
38. Ј.Мајр/ртр/афп, Што донесува договорот за климата од Париз? објавено во DW на 13.12.2015, <https://p.dw.com/p/1NMg4> [пристапено на 22.04.2019 год.]
39. Конвенција за граѓанска одговорност за штета како резултат на активности опасни за животната средина, Детали за договорот бр.150, Советот на Европа, <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/150> [пристапено на 22.04.2019 год.]
40. Конвенција за заштита на човековите права и основните слободи Рим, 4 ноември 1950 година член 14, https://www.echr.coe.int/Documents/Convention_MKD.pdf [пристапено на 13.05.2019 год.]
41. Конвенција за меѓународен пристап до правдата 1, <https://assets.hcch.net/docs/a311a685-d6e7-41d4-8210-7c2b8c30429e.pdf> [пристапено на 05.06.2019 година]
42. Конфигурација на Советот за животна средина (ENVI), <https://www.consilium.europa.eu/en/council-eu/configurations/env/> [пристапено на 17.06.2019 год.]
43. Маргарита М. Матлиевска, Одржлив развој нова глобална парадигма, Скопје 2011, Функциите на Комисијата се поставени во резолуцијата на Генералното собрание бр. А/RES/47/191 од 22 декември 1992, стр.33, <https://www.academia.edu/2925222/> [пристапено на 04.06.2019 год.]
44. Меѓународен пакт за граѓански и политички права, ООН, 1976, достапно на: <http://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/CCPR.aspx> [пристапено на 18 април 2017 год.]
45. Министерство за Надворешни Работи на РСМ, http://mfa.gov.mk/index.php?option=com_content&view=article&id=124&Itemid=403&lang=mk
46. Национален извештај за имплементација на Архуската Конвенција, 2017 година, Случаи: Us1149 / 97, Us-89/01 https://apps.unece.org/ehlm/pp/NIR/listnr.asp?YearID=2017&wf_Countries=MK&wf_Q=QA&QuerID=&LngIDg=EN&YearIDg=2017 [пристапено на 08.05.2019 год.]
47. Одржливиот развој и заштита на животната средина низ документите на Обединетите нации, издавач Македонски зелен центар, 2008 година, стр. 4, <https://civil.org.mk/wp-content/uploads/2013/05/djeklarazia.pdf> [пристапено на 16.6.2019 год.]
48. Опис на Европската Унија - Како работи Европската Унија, издавач Европска Комисија, 2012 година, European Commission official web side, European Neighbourhood Policy And Enlargement Negotiations, European Commission - Enlargement - Europe agreement, https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/policy/glossary/terms/europe-agreement_en [пристапено на 14.05.2019 год.]
49. Општ коментар бр. 36 (2018) за член 6 од Меѓународниот пакт за граѓански и политички права, за правото на живот, https://tbinternet.ohchr.org/Treaties/CCPR/Shared%20Documents/1_Global/CCPR_C_GC_36_8785_E.pdf [пристапено на 05.06.2019 год.]

50. Организацијата за економска соработка и развој (ОЕЦД), <https://www.oecd.org/gov/access-to-justice.htm> , [пристапено на 26.05.2019 год.]
51. Отатио Квирико и Муулд Бумургар, Климатски промени и човекови права: перспектива за меѓународно и компаративно право, стр. 303
52. Париски климатски договор, на сила од 4ти ноември 2016, https://unfccc.int/files/meetings/paris_nov_2015/application/pdf/paris_agreement_english_.pdf [пристапено на 13.05.2019 год.]
53. Право на чиста животна средина обврска на секој граѓанин и компанија, издавач Центар за правни истражувања и анализи – ЦПИА, декември 2014, стр.3, <https://cpia.mk/> [пристапено на 12.06.2019 год.]
54. Препорака 1614 (2003), парламентарно собрание на советот на Европа, <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17131&lang=en> [пристапено на 22.04.2019 год.]
55. Препораката 1885 (2009), парламентарно собрание на советот на Европа, <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-DocDetailsEN.asp?fileid=24830&lang=EN&search=cmNvbW1lbmRhdGlvb2AxODg1> [пристапено на 11.04.2019 год.]
56. Прирачник за европското право во врска со пристапот до правдата, Агенција на Европската унија за фундаментални права и Совет на Европа, 2016 година https://www.echr.coe.int/Documents/Handbook_access_justice_ENG.pdf [пристапено на 23.04.2019 год.]
57. Пристап до правда во однос на животната средина: стоене, трошоци и расположиви лекови во врска со Конвенцијата за пристап до информации, учество на јавноста водонесувањето одлуки и пристап до правда во животната средина југо-источна Европа, автор Ксаба Кис http://www.unece.org/fileadmin/DAM/env/pp/a.to.j/AnalyticalStudies/SEE_Access2Justice_Study_Final_logos.pdf [пристапено на 08.05.2019 год.]
58. Протокол број 12 кон Конвенцијата за заштита на човековите права и основните слободи Рим, 4 ноември 2000 година, член 1, https://www.echr.coe.int/Documents/Convention_MKD.pdf [пристапено на 14.05.2019 год.]
59. Протокол кон Конвенцијата за заштита на човековите права и основни слободи Париз, 20 март 1952 година, член1, https://www.echr.coe.int/Documents/Convention_MKD.pdf [пристапено на 06.05.2019 год.]
60. Резолуцијата 2152 (2017), 27ми јануари 2017 година, Парламентарно Собрание на Советот на Европа <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-EN.asp?fileid=23489&lang=en> [пристапено на 09.05.2019 год.]
61. Репортерот при ОН за човекови права и животна средина <https://www.ohchr.org/EN/Issues/Environment/SREnvironment/Pages/SREnvironmentIndex.aspx> [превземено на 10.04.2019 год.]
62. Снежана Мишиќ, Водич за спроведување на Архуската конвенција, Економската комисија на Обединетите нации за Европа 2000, стр.149, <http://documents.rec.org/publications/PPTtoolkitMAC.pdf> [пристапено на 07.06.2019 год.]
63. Совет на Европа, <https://www.coe.int/mk/web/skopje/the-council-of-europe> [пристапено на 08.04.2019 год.]
64. Уредба за учество на јавноста во текот на изработката на прописи и други акти, како и планови и програми од областа на животната средина (Службен весник бр. 147/2008 и 45/2011
65. Хашката конференција за меѓународно приватно право и за интегралниот текст на Конвенцијата на <https://www.hcch.net/> [пристапено на 12.06.2019 год.]
66. Хендрик Шукенс, Пристап до правда во случаи на животна средина по пресудите на Судот на правдата, 13ти јануари 2015 година.

